

УДК 811.161.2'38

АКСІОЛОГІЧНІСТЬ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**Поворознюк С. І.**

У статті досліджено сутність аксіологічності мовних засобів, особливості категорії оцінки як лінгвостилістичного засобу передачі емоційного стану та формування емотивного значення номінації. Визначено основні асоціативно-тематичні поля позитивно та негативно маркованих лексем у поетичній мові Тараса Шевченка.

Ключові слова: аксіологічність, оцінка, об'єкт оцінки, суб'єкт оцінки, асоціативно-тематичне поле, позитивнооцінні лексеми, негативнооцінні лексеми.

В статье исследована сущность аксиологичности языковых средств, особенности категории оценки как лингвостилистического средства передачи эмоционального состояния и формирования эмотивного значения номинации. Определены основные ассоциативно-тематические поля положительно и отрицательно маркированных лексем в поэтическом языке Тараса Шевченко.

Ключевые слова: аксиологичность, оценка, объект оценки, субъект оценки, ассоциативно-тематическое поле, позитивнооценочные лексеммы, негативнооценочные лексеммы.

The article explores the nature acsiological language tools, in particular the measurement categories as semantic-stylistic means of transfer of emotional state and forming an emotive value nomination. Defines the main associative-thematic fields positively and negatively labeled token in the poetic language of Taras Shevchenko.

Key words: acsiological, evaluation, site assessment, the subject of assessment, associative thematic field, positively and negatively labeled token.

Реальна дійсність, різноманітні аспекти взаємодії людини з об'єктами навколишнього середовища виражаються через мову, яка є продуктом розумової діяльності та мовленнєвої творчості людини. Мова як найважливіший засіб спілкування репрезентує реалії навколишнього світу та індивідуальні і колективні особливості їх сприйняття, зокрема ціннісні, нормативні та світоглядні. Поетична мова Тараса Шевченка є яскравим виявом аксіологічності мови, оскільки саме патріотизм, боротьба за свободу і незалежність батьківщини, честь і гідність українського народу є провідними мотивами усієї його творчості, джерелом полум'яного слова поета. Тому актуальним є дослідження лексичних засобів реалізації категорії оцінки у мові поезії Т. Шевченка, визначення їх структурно-семантичних і прагматичних особливостей.

Метою статті є дослідження ролі мовних засобів реалізації категорії оцінки у створенні системи експресивності, оцінності у мові поетичних творів Тараса Шевченка.

Мета статті зумовила виконання таких завдань: з'ясування сутності оцінки як лінгвістичної категорії; дослідження основних типів номінативних одиниць, що є базовими для процесу аксіологічного найменування у поетичній мові Тараса Шевченка.

Оцінка відзначається складністю процесу виникнення, а тому вона є одночасно категорією семантики, когнітології, логіки, філософії та лінгвістики.

У лінгвістиці аксіологічне значення розглядалося крізь призму комунікативних цілей кваліфікативних мовленнєвих актів (А. Айєр, П. Ноуелл-Сміт, Д. Перрі, Р. Хеар). Такий прагматичний підхід до вивчення категорії оцінки зумовив розгляд мови в функціональному, діяльнісному аспекті, аналіз використання мовних знаків комунікантами як з метою відображення та репрезентації фактів реальної дійсності, так і для повідомлення своїх оцінок, почуттів, емоцій у відповідній конситуації [3, с. 130].

Основна увага лінгвістів зосереджується на авторській суб'єктивній оцінці та впливі на адресата, що спричинило поділ аксіологічних найменувань на власне оцінні (одиниці з первинним аксіологічним компонентом) та контекстуально оцінні (одиниці з первинним дескриптивним компонентом, які набувають оцінного відтінку лише контекстуально), виділення їх оцінної полісемантичності, різноманітні ілюстративні тлумачення тощо.

Нині аксіологічна проблематика вивчається в логіко-психологічному, культурологічному та комунікативно-прагматичному аспектах лінгвістики. Категорія оцінки привертала увагу багатьох дослідників, деякі з них розглядали оцінку як стилістичну категорію, що представлена у вигляді певної стилістичної конотації, це зокрема І. Арнольд, О. Ахманова, С. Кривонос, інші вказували на семантичну сутність оцінності як властивості мовних одиниць, це насамперед А. Васильєва, Е. Рябцева, Т. Космеда, ще інші вивчали оцінку як лінгвостилістичну (Н. Лисицина), функціональну (С. Яковлев) категорії або як відокремлену підсистему прагматики (Н. Арутюнова, І. Рахманова, В. Телія).

Найбільш обґрунтованим є погляд на оцінку як на категорію, що може бути включеною до всіх вищезгаданих сфер, завдяки чому проявляється оцінність у всій багатоплановості мовного та мовленнєвого вираження, тобто має мовно-універсальний характер.

Оцінка є засобом вираження інформації про певну цінність предметів та явищ з погляду відповідності чи невідповідності вимогам, інтересам, смакам мовця, передає його ціннісне ставлення, має об'єктивно-суб'єктивний характер, тобто втілює суб'єктивні уявлення про об'єктивний світ, і залежить від часу, в який вона створюється, автора мовлення, що висловлює через оцінку свої думки, почуття, смаки, соціально детермінованих норм, світосприйняття, світовідчуття, соціальних інтересів, моди, престижу тощо.

Оцінка є граматикалізованою філософською категорією, що реалізується в мовних засобах різних рівнів, зокрема у частинах слова (морфемах), вигукках, модальних частках, повнозначних лексемах, сполученнях слів, словосполученнях, фразеологізмах, у мовленнєвих актах кваліфікативного характеру й аксіологічних текстах.

Аксіологічний компонент не є постійним. На кожному етапі розвитку мови він зазнає змін, відповідно до рівня матеріальної та духовної культури суспільства. Мова відображає думки, уявлення, асоціації певного часу, людей, суспільства. Відповідно, аксіологічне значення може варіюватися залежно від контексту. Така контекстуальна варіативність аксіологічного значення виявляється при наявності корелятивних відносин між його словозначенням, контекстуальною реалізацією значення слова у відповідній комунікативній ситуації із визначеними прагматичними параметрами, оказіональному вживанні слова [1, с. 14].

Причинами змін аксіологічного значення є екстралінгвістичні фактори (різні зміни в житті мовної спільноти: зміни уявлень, способу життя, економічної та соціальної структури тощо) та лінгвістичні, тобто ті, що діють всередині мовної системи (вплив мовного оточення, аналогія, контекст, необхідність поповнення експресивних засобів).

До питання аксіологічного значення лексичних засобів зверталися такі мовознавці, як Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Гак, Т. Космеда та інші. Однак у мовознавстві проблема оцінного значення не знайшла однозначного теоретичного визначення. Дослідники відносять до оцінних різні явища, предмети, визначаючи категорію оцінки як поняття про ступінь цінності об'єкта відповідно до потреб, інтересів, бажань, смаків, поглядів суб'єктів.

Поетична мова Тараса Шевченка, базуючись на народнорозмовній основі, відображає, з одного боку, суспільні явища та процеси, а з іншого, – розкриває особливості ціннісної системи тогочасного українського суспільства. "Структурний феномен мови Шевченка полягає насамперед у тому, що вона, на відміну від мови Квітки-Основ'яненка чи навіть Котляревського, була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир. У ній, як і в мові Котляревського, ліричний струмінь злився з сатиричним, але горизонти лірики й сатири в Шевченка були набагато ширші, ніж у будь-кого з його попередників" [4, с. 245].

Реальність, відтворена у поетичних текстах Тараса Шевченка, одночасно характеризується високим ступенем авторської оцінки зображеного, що зумовлена індивідуально-авторськими світоглядними та громадянськими переконаннями і реалізується у схваленні чи несхваленні мовцем об'єкта оцінки.

Поетична мова Тараса Шевченка є виразно оцінною. Серед мовних засобів, які мають аксіологічний потенціал у аналізованих текстах, найбільш продуктивними є оцінні іменники, які, називаючи об'єкт оцінки, виражають мотивуючу ознаку та суб'єктивне авторське ставлення до об'єкта оцінки. Зафіксовані лексеми належать до різних асоціативно-тематичних полів. Найбільш численну групу складають лексеми, які називають особу і дають їй позитивну чи негативну характеристику за сімейними стосунками та поведінковими характеристиками.

Серед аксіологічно маркованих лексем значну групу складають лексеми, які формують асоціативно-тематичне поле "Родина". До нього належать лексеми, що характеризують людину за її сімейними стосунками: *мати, батько, син, вдова, сирота, безбатченко*. Такі лексеми незалежно від контексту вказують на статус особи у сімейних стосунках і за додатковим компонентом значення є нейтральними. Однак, потрапляючи у відповідний контекст, здатні виконувати аксіологічну функцію. Так, переважно позитивнооцінною є лексема *матір (мама, ненька)*: ... Слово **м а м о**. Великеє, Найкращеє слово! [5, с. 451]; Тяжко **матір** покидати / У безверхій хаті. А ще гірше дивитися / На сльози та лати [5, с. 192]. Серед позитивно оцінних лексем цього асоціативно-тематичного поля слід виокремити також і такі іменники, як *батько* і *син*: Утні, **батьку**, орле сизий! / Нехай я заплачу, / Нехай свою Україну / Я ще раз побачу, / Нехай ще раз послухаю, / Як те море грає, / Як дівчина під вербою / Г р и ц я заспіває [5, с. 50]; **Сини** мої! орли мої! / Летіть в Україну, – / Хоч і лихо зустрінеться, так не на чужині [5, с. 55]. В межах асоціативно-тематичного поля "Родина" також було зафіксовано лексеми з негативною аксіологічністю, що базується на невідповідності стосунків у сім'ї певним загальноприйнятим морально-етичним нормам: А ти, моя Україно, / Безталанна **вдова**, / Я до тебе літатиму з хмари на розмову [5, с. 189–190]; Плач, Україно! / Бездітна **вдовице!** [5, с. 200]; Тяжко мені **сиротою** / На сім світі жити; / Свої люде – як чужії, / Ні з ким говорить... [4, с. 13]; "Заховаюсь, дитя моє, сама під водою, / А ти гріх мій спокутуєш / В людях **сиротою, Безбатченком!**..." [5, с. 23].

Негативно маркованими виступають у авторському контексті й лексеми *ледащо (ледащиця), цокотухи, пройдисвіт*, які складають асоціативно-тематичне поле "Поведінкові характеристики людини": ... Люде серця не побачать, / А скажуть – **ледащо!** [5, с. 17]; В того доля ходить полем – / Колоски збирає; / А моя десь, **ледащиця**, / За морем блукає [5, с. 12]; Бодай же вас, **цокотухи**, та злидні побили, / Як ту матір, що вам на сміх / Сина породила [5, с. 19]; Недавно, недавно у нас в Україні / Старий Котляревський отак щебетав; / Замок неборака, сиротами кинув / І горе, і море, де перше витав, де ватагу **пройдисвіта** / Водив за собою, / – Все осталося, все сумує, / Як руїни Трої [5, с. 15–16].

У поетичній мові Тараса Шевченка також виокремлено й асоціативно-тематичне поле "Вид діяльності людини". Важливою мовною основою аксіологічного переосмислення іменників, які входять до цього поля, виступає іронія. Пейоративна аксіологічність лексем цього асоціативно-тематичного поля, зафіксованих у мові поезій Т. Г. Шевченка, підсилюється ще й за допомогою словотвірних засобів: Так от де рай! Уже нащо / Золотом облити / **Блюдолизи**... [5, с. 195]; А я, дурний, не бачивши / Тебе, цяце, й разу, / Та й повірив тупорилим / Твоїм **віршомазам** [5, с. 195].

Приклади аксіологічного переосмислення спостерігаються і в асоціативно-тематичному полі "**Культурна сфера**", хоча воно представлене значно меншою кількістю лексем. Іменники-прагмеми, що належать до культурної лексики, в авторській інтерпретації активно переміщуються в розряд оцінної загальноновживаної лексики [2, с. 255]. Наприклад: *великомучениця* (джерелом позитивної аксіологічності, крім християнської традиції, є ще й авторське шанобливе ставлення до жінки, жінки-матері): А ти нездужаєш і встати, / Щоб хоч огонь той

розвести. / В холодній молишся оселі / За їх, за діточок. / А ти, Великому-ченице? / Села минаєш, плачучи вночі [5, с. 451].

Окрему групу оцінних назв людей у поетичній мові Тараса Шевченка складають позитивно марковані лексеми, які висловлюють співчутливе ставлення автора до українського народу: *Встануть **сердеги** працювати, / Корови підуть по діброві, / Дівчата вийдуть воду брать, / І сонце гляне, – рай та й годі!* [5, с. 15]; *А тим часом / Виросла могла, / А над нею орел чорний / Сторожем літає, / І про неї добрим людям / Кобзарі співають, / Все співають, як діялось, / Сліпі **небораки**, – / Бо дотелні...* [5, с. 39]; *Попідтинню **сіромаха** / І днює й ночує; / Нема йому в світі хати...* [5, с. 41]; *Ярема гнувся, бо не знав, / Не знав, **сіромаха**, що виросли крила, / Що неба достане, коли полетить, / Не знав, нагинався...* [5, с. 61].

Отже, розглянуті аксіологічно марковані лексеми є особливою підсистемою емоційно-оцінного фонду сучасної української літературної мови. Оцінні компоненти семантики цих лексем та їх зміни відбивають взаємозв'язок між ціннісною картиною світу та власне мовними засобами, сприяють реалізації прагматичного ефекту висловлювання у поезіях Тараса Шевченка.

Література

1. Антонченко Т. М. Основні тенденції аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Т. М. Антонченко. – К., 2000. – 20 с.
2. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.
3. Мерзликіна О. В. Статус комунікативної діяльності в лінгвістичній прагматичності / О. В. Мерзликіна // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К. : КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 127–131.
4. Русанівський В. Історія української літературної мови : підручник / В. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
5. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Радянська школа, 1987. – 608 с.